

Commissie van voorbereiding
B. van den Berg
J.B. Berns
Marinel Gerritsen
J. de Rooij

100 JAAR VERANDERING IN NEDERLANDSE DIALEKTEN

honderd jaar dialektvragenlijsten:
1879-1979

onder redactie van

marinel gerritsen

dick coutinho, muiderberg/1979

© 1979 Coutinho BV

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN: 90 6283 537 6

Deze bundel werd in opdracht van de dialectenkommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen samengesteld en uitgegeven.

Aan allen die door hun
medewerking aan dialectenquêtes
het dialektonderzoek in Nederland
mogelijk maakten en maken.

Omslag en typografie: Marijke Faber
Uitgever: D.J.F. Coutinho, Badlaan 2, Muiderberg
Drukker: Wil van Dam, Utrecht

Inhoud	9
De dialektvragenlijst van 1879 zoals die door Johan Winkler van Leeuwarden werd ingevuld	14
Wat kwam de informanten van 1979	18
1 Taalwetenschap en dialektologie in de tweede helft van de 19e eeuw	19
J.M. van der Horst: Van organisme naar mechanisme; 1870	21
Jan Noordegraaf: 'Eene linguïstische kaart van Nederland'	
Bondom de dialectenquête van 1879	36
2 Fonologie	52
B. van den Berg: Soorten van taalverandering tussen 1879 en 1979	53
Marinel Gerritsen en Frank Jansen: Een 50-jarige theorie over klankverandering getoetst aan 18 ui-woorden in 100 jaar	63
Jacques Hendrickx: Een historische samenzwering in het Weerts	92
T.L. Markey: A case study in competition	100
Jan Stroop: Veranderingen van <i>ijzer</i>	111
3 Leksikologie en onomasiologie	121
J.B. Berns: Als boeten buiten is	122
Har Brok: <i>Iep</i> en <i>olm</i> in de Nederlandse dialecten	129
Jo Daan: De taalkaart als peillood of rookgordijn	142
Bert de Haar: Verboden te spuwen	150
H. Hogerheijde: Een uur van onbedagtsaamheid...; honderd jaar 'schreien'	158
Hugo Ryckeboer: <i>Bruiloft</i>	173
A.H.G. Schaars: <i>Hoer, hoenderen</i>	181
Sjef Vromans: Een jubilerend oud maar schoon paard	192
A. Weijnen: Vrijers een eeuw geleden en nu	199

Vormveranderingen	205
Con van Beeck. Bezittelijk voornaamwoord of bepaald lidwoord	206
A.C. Goossens. <i>De op verandering gedurende honderd jaar</i>	219
J. de Haan. <i>Op verandering het dorst</i>	231
David H. Janth. 'The non-acquisition of a phonological rule: a case of French influence'	244
Steen De Haan. 'The development of Dutch and West Frisian orthography between 1879 and 1979'	250
Bibliografie	264

INLEIDING

In 1979 was het honderd jaar geleden dat de eerste grote Nederlandse dialektenquête werd gehouden. Deze werd op initiatief van H. Kern door het Aardrijkskundig Genootschap georganiseerd. Op blz. 14 tot 17 is het exemplaar van de lijst afgedrukt dat Johan Winkler (1840-1916) voor het dialekt van Leeuwarden invulde. Er zijn veel meer beroemde taalkundigen die aan deze eerste dialektenquête meewerkten (zie Te Winkel 1899-1901, 8-12), maar het toeval wilde dat alleen de door Winkler ingevulde lijst makkelijk reproduceerbaar was: hij was de enige die met een dikke pen en gitzwarte inkt schreef.

Met het uitsturen van deze eerste dialektvragenlijst werd het fundament van de geografische studie van de dialecten in Nederland gelegd. Omdat velen het met Goossens (1977a, 46) eens zullen zijn dat dialectologie synoniem is met taalgeografie, kan 1879 dan ook beschouwd worden als het beginpunt van de dialectologie in Nederland. We hebben gemeend dat dit eeuwfeest niet onopgemerkt voorbij mocht gaan en daarom is er in 1979 op verschillende manieren aandacht besteed aan de Nederlandse dialectologie, o.a. door deze bundel. Hoewel dit werk natuurlijk veel kenmerken vertoont van een huldebundel, onderscheidt het zich daarvan in een aantal opzichten. Allereerst gaan nagenoeg alle artikelen over hetzelfde onderwerp: de veranderingen in de Nederlandse dialecten tussen 1879 en 1979. Verder zijn de bijdragen grotendeels gebaseerd op hetzelfde materiaal: de antwoorden op de dialektvragenlijst van 1879 en die op de identieke lijst van 1979. Eind 1978 werd de informanten van het Instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde namelijk verzocht een heel bijzondere dialektvragenlijst in te vullen, een herdruk van de lijst van 1879.

Eén blik op de hier afgedrukte lijst maakt al duidelijk dat er zowel binnen als buiten de dialectologie veel is veranderd tussen 1879 en 1979. Dat blijkt uit het Nederlands waarin de lijst is gesteld. De spelling is die van De Vries en Te Winkel en het woordgebruik komt de lezer van nu zeer ouderwets voor. We voelen nog wel zo'n beetje aan wat er met *gij* en *gijlieden* bedoeld wordt, maar de meeste mensen zullen uitdrukkingen als *met den bezem keeren* en *vuur boeten* niet begrijpen. Niet alleen is het Nederlands van de enquête voor 1979 nogal vreemd, ook past een aantal zinnen alleen in een sociale kon-

tekst die niet meer de onze is. Het Instituut voor dialectologie enz. zal er wel voor uitkijken nu een vragenlijst uit te sturen met zinnen van de strekking:

(1) die boer heeft een luien knecht; hard werken is zijn zaak niet.

We zouden zoiets toch minstens formuleren als:

(2) die agrariër heeft een weinig gemotiveerde medewerker, zijn prestatienivo is niet optimaal.

De lezer of lezeres moet niet denken dat het in 1979 uitzenden van een herdruk van de vragenlijst van 1879 betekent dat de dialectologen zo oud en stoffig zijn dat ze niet beseffen hoe ouderwets, moeilijk en mogelijk afstotend die lijst nu voor 'gewone mensen' is. Wie er uit zou willen afleiden dat de enquêtetechnieken van dialectologen de laatste honderd jaar niet veranderd zijn, heeft het ook mis (zie de bijdragen van Berns, Van Bree, Brok, Daan, De Haar, Hogerheijde en Schaars). Integendeel, in een vergadering van een groot aantal auteurs van de artikelen in deze bundel is er hevig over gediskussieerd in welke vorm de lijst van 1979 het best gegoten kon worden om zoveel mogelijk over de taalverandering in de laatste eeuw te weten te komen. Omdat iedereen van mening was dat men daarvoor in ieder geval aan de voorwaarden van het test-hertest-model moest zien te voldoen (zie Van den Berg, Gerritsen en Jansen), is er nooit over gedacht de vraagstelling te moderniseren volgens de huidige afvraagtechnieken. Wel heeft men in eerste instantie het taalgebruik van de lijst van 1879 willen aanpassen aan dat van 1979. Toen men echter de daad bij het woord wilde voegen, rezen er onoverkomelijke problemen, want niemand kon achterhalen hoe voor ons nu merkwaardige zinnen als bijvoorbeeld (1) en (3) tot (5) de lezers in 1879 in de oren klonken.

(3) eene blozende deern

(4) haar vrijer is erg ziek

(5) gijlieden kreeg weinig, en gij hadt reeds niet veel

We wisten niet of ze in 1879 al vreemd waren, en zo ja hoé vreemd. Daardoor werd een vertaling naar het taalgebruik van 1979 onmogelijk. Dan zouden immers onbewust variabelen hebben kunnen insluipen, waardoor het test-hertest-model meer geschaad zou worden dan nodig was. Er bleef weinig anders over dan de informanten een herdruk van de lijst van 1879 te laten invullen. Vanzelfsprekend ging

deze lijst wel vergezeld van een brief waarin het een en ander werd toegelicht (zie blz. 18).

Deze bundel bestaat uit vier afdelingen. De eerste bevat een tweetal artikelen over taalwetenschap in de tweede helft van de vorige eeuw. Van der Horst schetst het taalkundig klimaat van de jaren '70 van de 19e eeuw en laat zien waarom juist toen de eerste grote dialect-enquête in Nederland werd gehouden. Noordegraaf geeft een overzicht van het wel en wee rondom de vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap in 1879. De andere artikelen van deze bundel gaan over de veranderingen in de dialecten van het Nederlandse taalgebied in de laatste honderd jaar. Zij zijn op de traditionele wijze ingedeeld in drie afdelingen: fonologie, leksikologie en onomasiologie, en vormverschijnselen. De bundel wordt afgesloten met een gezamenlijke bibliografie.

Hoewel bijna alle artikelen hetzelfde onderwerp behandelen en op hetzelfde materiaal berusten, zijn ze zeer verschillend van aard. Er zijn geen bijdragen die louter feiten zonder theorie of verklaring geven. Wel zijn sommige artikelen meer deskriptief georiënteerd en andere meer theoretisch. In de meer op deskriptie gerichte artikelen heeft men vaak niet alleen gebruik gemaakt van de antwoorden op de vragenlijsten van 1879 en 1979, maar ook van andere bronnen. Meestal dient het hele Nederlandse taalgebied als onderzoeksobject. Dit genre artikelen is vooral in de afdeling leksikologie en onomasiologie te vinden. Dat is geen wonder ook, want theorieën over taalverandering op dit nivo zijn nog in een pril stadium. Theorieën over fonologische, morfologische en syntaktische verandering zijn — zeker de laatste jaren — echter erg in de belangstelling. Het is daarom niet verwonderlijk dat het merendeel van de meer theoretisch georiënteerde bijdragen in de afdelingen fonologie en vormverschijnselen staat. In deze artikelen wordt nagegaan voor welke theorieën van taalverandering de gegevens pleiten. Deze publikaties zijn niet altijd op de feiten voor het hele Nederlandse taalgebied gebaseerd. Soms bestaat het onderzoeksobject uit de dialecten van één plaats (Hendrickx, Van den Berg), soms uit de dialecten in een klein gebied (Smith). De oorzaken van taalverandering die uit de diverse onderzoeken naar voren komen zijn opvallend homogeen. In de eerste plaats vinden we in elk artikel de bekende externe factoren terug: ontlening vanuit de standaardtaal of een ander dialect (Van den Berg, Van Bree, Daan, Gerritsen en Jansen, De Rooij, Schaars, Stroop, Ureland) en, in het bijzonder bij het woord-en-zaak-onderzoek, het uitsterven of veranderen van het begrip en daarmee van het woord (Berns, De Haar, Ryckeboer, Weijnen). Daarnaast worden er ook interne fakto-

ren van taalverandering gegeven. Van den Berg brengt gegevens aan het licht die aannemelijk maken dat klankverandering door homonymievermijding kan worden bevorderd. Hendrickx verklaart de veranderingen in de vervoeging van de sterke werkwoorden in het Weerts functioneel: ze kunnen zijns inziens als simplifikaties beschouwd worden waardoor het makkelijker wordt ze te leren en te begrijpen. Ook in de bijdragen van Goeman en De Haar wordt dit als één van de oorzaken van de gekonstateerde veranderingen gezien.

Uit het bovenstaande zou men misschien de indruk kunnen krijgen dat er tussen 1879 en 1979 inderdaad heel wat veranderd is in de Nederlandse dialekten. Dat is echter niet het geval. Deels kan dit resultaat een gevolg zijn van de afvraagmethode (Berns, Van Bree, Schaars), deels kan het komen doordat de informanten soms wat archaïserend invulden (Gerritsen en Jansen). Aan de andere kant toont Stroop in zijn bijdrage aan hoe betrouwbaar de opgaven van de informanten vaak zijn. Daarom is het misschien beter te konkluderen dat de dialekten beslist niet op het punt staan uit te sterven, met andere woorden dat zelfs anno 1979 de klok voor het dialectonderzoek nog niet dicht naar twaalfen loopt (Weijnen 1958). Wanneer men er van uitgaat dat taalverandering in het heden in principe gelijk is aan die in het verleden (Kloeker 1927, Labov 1972), betekent de relatieve stabiliteit van de Nederlandse dialekten ook nog iets voor de historische taalkunde. Veranderingen waarvan men moet aannemen dat ze in het verleden slechts korte tijd nodig hadden om in de hele taalgemeenschap door te dringen, zijn in dit licht ongeloofwaardig en dienen met voorzichtigheid bekeken te worden.

Zoals gezegd is het de bedoeling van deze bundel dat hij luister bijzet aan het eeuwfeest van de dialectologie in Nederland. Daarom is ook alles in het werk gesteld hem in 1979 te laten verschijnen. Zo gemakkelijk was dat echter niet. Uit 'historisch besef' is de lijst van 1879 namelijk met opzet pas zó laat in 1978 verstuurd dat we ze niet vóór 1979 ingevuld zouden terug ontvangen. De tijd die beschikbaar was voor het verzamelen van het materiaal, het schrijven van de artikelen en het verzorgen van de bundel was dus erg kort. Zonder de hulp van een aantal mensen zou deze onderneming nooit geslaagd zijn. Mevrouw Batelaan zorgde ervoor dat de lijst van 1879 snel herdrukt werd. Joke van Loendersloot en Bert Asma regelden de administratieve rompslomp rondom de bundel. De eerstgenoemde hielp bovendien de taalkaarten 'camera-ready' te maken, de laatstgenoemde verzorgde de bibliografie. Jan Wiegmans tekende een aantal kaarten en schreef samen met Huib Hogerheijde voor de auteurs van de artikelen in deze bundel een handleiding voor het tekenen van kaarten. Jeanne

Winner korrigeerde het Engels van de samenvattingen en Luc Metsu verleende hand- en spandiensten bij het persklaar maken van de kopij. Onze grootste dank gaat echter uit naar onze informanten, de mensen die — soms al tientallen jaren — meewerken aan onze dialect-enquêtes. Zonder hen zou ons werk onmogelijk zijn en daarom is deze bundel ook aan hen opgedragen.

Amsterdam
11 juni 1979